

«Родное слово». **Белорусский и украинский языки в школе (очерки истории массового образования, середина XIX – середина XX века)** / Ин-т славяноведения РАН ; редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.]. М. : Ин-т славяноведения РАН ; СПб. : Нестор-история, 2021. 424 с.

«Роднае слова». **Беларуская і ўкраінская мовы ў школе (нарысы гісторыі масавай адукацыі, сярэдзіна XIX – сярэдзіна XX стагоддзя)** / Ін-т славяназнаўства РАН ; рэдкал.: А. Ю. Барысёнак [і інш.]. М. : Ін-т славяназнаўства РАН ; СПб. : Нестар-гісторыя, 2021. 424 с. (на рус.).

«Native word». **Belarusian and Ukrainian languages at school (essays on the history of mass education, mid-19th – mid-20th century)** / Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences; ed. board: E. Y. Borisenok [et al.]. Moscow : Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences ; Saint Petersburg : Nestor-istoriya, 2021. 424 p. (in Russ.).

Зборнік тэматычных нарысаў з’яўляецца плёнам дзейнасці вучоных трох краін – Беларусі (І. А. Гапоненка, А. Г. Дашкевіч, А. А. Савіч, В. І. Яршова), Расіі (А. А. Астапчук, І. І. Барынаў, А. Ю. Барысёнак, К. С. Драздоў, Д. А. Караткова, М. Э. Клопава, М. В. Лескінен, Л. Л. Шчавінская) і Украіны (Н. М. Колб, Н. Ф. Мысак), якія прадстаўляюць Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Акадэмію кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, Інстытут славяназнаўства Расійскай акадэміі навук, Інстытут расійскай гісторыі Расійскай акадэміі навук, а таксама Інстытут украіназнаўства імя І. Крып’якевіча Нацыянальнай акадэміі навук Украіны. Кніга прысвечана вывучэнню моўных аспектаў арганізацыі народнай адукацыі на беларускіх і ўкраінскіх землях у дастаткова супярэчлівы і палітычна нестабільны час – перыяд узнікнення і мадэрнізацыі масавай школы, калі пытанні народнай адукацыі былі прадметам вострых дыскусій паміж прадстаўнікамі ўрада і членамі апазіцыйных рухаў розных дзяржаў.

Важнасць такога выдання можна лічыць несумненнай: нягледзячы на шматлікасць літаратуры, прысвечанай адукацыйнай і моўнай палітыцы сярэдзіны XIX – сярэдзіны XX ст., пераважная большасць уласна лінгвістычных і сацыялінгвістычных аспектаў укаранення нацыянальных моў у адукацыйны працэс або застаюцца неасветленымі, або характарызуюцца павярхоўна і тэндэнцыйна.

Менавіта канцэптгальнасць, навуковая вытрыманасць, аб’ектыўнасць і неангажыраванасць вылучаюць рэцэнзаваную кнігу сярод іншых і даюць падставы кваліфікаваць яе як навуковую манаграфію.

Адной з важных ідэй выдання з’яўляецца сфармуляванае М. В. Лескінен меркаванне аб тым, што

ў другой палове XIX ст. пад уплывам рэформ расійскай сістэмы адукацыі 1860–70-х гг. актуалізавалася пытанне аб выкарыстанні мясцовых гаворак у школах для прадстаўнікоў нярускіх народаў, вынікам чаго стала палеміка на гэтую тэму ў педагогічных і грамадскіх колах. Асноўнае месца ў дыскусіях займалі вызначэнне мэтазгоднасці перанясення еўрапейскага вопыту на расійскую глебу, акрэсленне месца народнасці ў працэсах выхавання і адукацыі, а таксама выяўленне так званых родных гаворак рускіх, беларусаў і ўкраінцаў. У сувязі з гэтым невыпадковымі падаюцца першыя радкі ў назве кнігі, якія прыводзяцца ў двукоссі.

Інтэрпрэтацыі паняцця «роднае слова» ў кантэксце эпохі прысвечаны асобны параграф (с. 21–22). У ім выказваецца думка аб тым, што да канца XIX ст. нарматыўнае значэнне паняцця «роднае слова» не сфарміравалася ні ў лінгвістычным, ні тым больш у юрыдычным або навуковым дыскурсе. Высвятленне суадносін паміж роднай мовай і ўсвядомленай або неўсвядомленай этнічнай ідэнтычнасцю, натуральна, было важным перш за ўсё для арганізатараў перапісаў, якія вымушана прызнавалі, «што ўзровень самасвядомасці большасці жыхароў Расійскай імперыі не дазваляе абапірацца на іх самавызначэнне як на крыніцу дакладных даных»¹ (с. 21).

Увогуле аўтары, як падаецца, дастаткова ўзважана асвятляюць пытанні нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі беларускага і ўкраінскага народаў, паказваючы іх шматаспектнасць, прадстаўляючы розныя ракурсы і альтэрнатыўныя трактоўкі. З улікам агульнай спецыфікі акрэсленага перыяду такая задача мае павышаны ўзровень цяжкасці: як вядома, царскія ўлады ўключалі беларускія землі ў склад Паўночна-Заходняга краю, польскія эліты лічылі іх часткай гістарычнай прасторы Рэчы Паспалітай, а прадстаўнікі беларускага нацыянальнага руху часта апелывалі да традыцый Вялікага Княства Літоўскага.

Шмат увагі ў манаграфіі надаецца ўкраінскай праблематыцы. У прыватнасці, М. В. Лескінен разглядае ролю ўкраінскай мовы ў народнай пачатковай адукацыі на тэрыторыі сучаснай Украіны ў сувязі з педагогічнымі канцэпцыямі і вучэбнымі задачамі, характэрнымі для другой паловы XIX ст. Аўтар падрабязна апісвае мэты новай нацыянальнай школы для сялянства як часткі тагачаснай агульнай сістэмы адукацыі, робіць спробу рэканструяваць асноўныя пазіцыі, спрэчныя пункты і доказы бакоў у палеміцы аб выкарыстанні родных гаворак і так званай агульнарускай мовы ў пачатковых вучылішчах. У раздзеле разглядаецца аргументацыя прыхільнікаў выкладання ў пачатковых вучылішчах на ўкраінскай мове (В. І. Вадывозаў, М. П. Драгаманаў, А. Я. Ефіменка, М. А. Корф, К. Д. Ушыньскі і інш.) і іх апанентаў (М. Д. Багацінаў,

¹Тут і далей пераклад наш. – Д. Д.

С. С. Гагоцкі, А. А. Іваноў, М. Н. Каткоў, М. У. Юзэфовіч і інш.).

У шэрагу раздзелаў выдання закрэслена пытанні, актуальныя як для ўкраінскай, так і для беларускай лінгвадыдактыкі і сацыялінгвістыкі. Так, М. Э. Клопава асвятляе дыскусію, якая адбывалася на пасяджэннях III Дзяржаўнай думы і была прысвечана магчымасці выкарыстання ўкраінскай і беларускай моў у сістэме народнай адукацыі. Нягледзячы на адсутнасць якіх-небудзь істотных вынікаў абмеркавання, ідэі аб неабходнасці (пажаданасці) пашырэння сферы ўжытку родных моў неаднаразова выказваліся на пасяджэннях III Дзяржаўнай думы, а потым і IV Дзяржаўнай думы. Гэта, на думку М. Э. Клопавай, сведчыць пра тое, што дадзенае пытанне не было прадыхавана неадкладнай кан'юнктурай і што насельніцтва беларускіх і ўкраінскіх зямель (як і расійскае грамадства) адчувала патрэбу ў яго вырашэнні.

Працэс нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў асяродках беларусаў і ўкраінцаў, якія пражываюць на тэрыторыі Расіі, вывучаецца К. С. Драздовым. Ён аналізуе мэты, метады і вынікі палітыкі ўкраінізацыі і беларусізацыі школ і культурна-асветніцкіх устаноў на тэрыторыі РСФСР.

Н. Ф. Мысак даследуе негатыўныя фактары, якія ў канцы XIX – пачатку XX ст. перашкаджалі ўкраінцам на Галічыне рэалізаваць права на атрыманне адукацыі на роднай мове. Да іх адносяцца пазіцыя імперскай улады, палітыка мясцовай польскай адміністрацыі, нізкая кваліфікацыя педагагічных работнікаў, парушэнне прынцыпаў роўнасці пры вывучэнні краёвых моў, адсутнасць дыдактычных матэрыялаў, перапоўненасць школ і інш. Аўтар разглядае таксама аспекты, якія садзейнічалі пашырэнню сферы выкарыстання ўкраінскай мовы ў пачатковых і сярэдніх навучальных установах (дзеянсць украінскіх дэпутатаў парламента і сейма, грамадская актыўнасць украінцаў па стварэнні ўкраінацэнтральных дзяржаўных і прыватных школ і інш.).

Н. М. Колб падкрэслівае важнае значэнне ўрокаў грэкакаталіцкай рэлігіі ў сістэме пачатковай і сярэдняй школы Усходняй Галічыны як істотнага фактару фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці ўкраінскай моладзі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Аўтар адзначае асаблівую ролю, якую ігралі прадстаўнікі грэкакаталіцкага духавенства: яны выступалі за пашырэнне сферы ўжытку роднай мовы ў выкладанні і тым самым процістаялі ўкраінафобскім настроям членаў тагачасных польскіх уладных колаў.

Стварэнне і выкарыстанне першых масавых падручнікаў і дапаможнікаў па ўкраінскай мове, а таксама іншых выданняў аналізуе А. А. Астапчук. Аўтар надае асаблівую ўвагу перыяду 1917–1919 гг., калі былі апублікаваныя кнігі І. І. Агіенкі, М. К. Грунска-

га, С. М. Кульбакіна, А. Б. Курыла, Я. К. Цімчанкі і інш. Даследчык абгрунтоўвае ідэю, у адпаведнасці з якой працэс актыўнага далучэння прадстаўнікоў украінскай інтэлігенцыі да асветніцкай дзейнасці сведчыць пра важныя змены ў сферы адукацыі ў прыватнасці і ў моўнай сітуацыі ў цэлым.

Лагічным працягам гэтых раздзелаў з'яўляецца частка, прысвечаная асветленню праблемы мовы навучання ва ўкраінскіх агульнаадукацыйных школах у 1920–30-я гг. У ёй А. Ю. Барысёнак характарызуе першыя крокі, зробленыя ў сферы школьнай адукацыі пасля ўтварэння УССР, а таксама спробы ўкраінізацыі адукацыйнай сістэмы, прычыны і вынікі карэкціроўкі палітыкі каранізацыі ў 1930-я гг. Аўтар адзначае, што «развіццё эканамічных сувязей і павышэнне сацыяльнай мабільнасці насельніцтва... суправаджаліся сістэматызацыяй адукацыйнай сферы і павелічэннем колькасці гадзін на выкладанне рускай мовы ва ўсіх школах краіны» (с. 276). Праўда, у тэксце сцвярджаецца, што гэтыя рэформы чамусьці «зусім не змянялі прынцыпу навучання ўкраінцаў на роднай мове» (с. 276), хоць, напрыклад, толькі на Харкаўшчыне ў 1933 г. колькасць украінскіх школ зменшылася з 44 да 30 навучальных устаноў (с. 290).

Непасрэдна беларускай праблематыцы прысвечаны шэсць раздзелаў манаграфіі. Менавіта яны ўяўляюць найбольшую цікавасць для прадстаўнікоў айчынай навуковай супольнасці: лінгвістаў, гісторыкаў, педагогаў, культуролагаў.

На шырокім гістарычным матэрыяле І. А. Гапоненка аналізуе грамадскія і моўныя аспекты сістэмы адукацыі на беларускіх землях у XIX – пачатку XX ст. Даследчык вылучае і сістэматызуе гістарычныя факты і кампаненты сацыяльнай структуры, якія ўплывалі на беларускую нацыянальную адукацыю. Да іх адносяцца ўзровень нацыянальнай самасвядомасці прадстаўнікоў элітарных груп насельніцтва, прынцыпы моўнай палітыкі расійскіх улад, якія не спрыялі фарміраванню беларускай моўнай ідэнтычнасці, пашыранасць беларускай мовы ў асяроддзі сялян і мяшчан, забароненасць кнігавыдавецкай дзейнасці на беларускай мове, а таксама своеасаблівасць культурнай і рэлігійнай сітуацыі, у межах якой нацыянальная самабытнасць не з'яўлялася прыярытэтнай.

У выніку І. А. Гапоненка прыходзіць да слушнай высновы аб тым, што пры фактычнай адсутнасці выразных моўных абмежаванняў беларускай мове быў перакрыты доступ ва ўсе грамадскія сферы, у тым ліку і ў сферу навучання (с. 92), а імперская адукацыйная стратэгія на тэрыторыі нацыянальных ускраін не арыентавалася на развіццё ні сістэмы адукацыі ў прыватнасці, ні пісьмёнасці ўвогуле (с. 110).

Гэты раздзел мае не толькі рэтраспектыўнае, але і тэарэтычнае значэнне. У ім акрэсліваюцца арыгінальныя характарыстыкі паняцця «норма»

ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст.: паводле арыентацыі на моўныя сродкі (прыўнясенне на дыялектную аснову функцыянальна новых утварэнняў: аказіяналізмаў, запазычанняў, наватвораў), паводле суадносін стыхійнага і ўсвядомленага кампанентаў у нарматыўным працэсе (спалучэнне спантаных і рэгуляваных феноменаў пры перавазе стыхійных), паводле ўзроўню аўтаномнасці (уплыў польскіх і рускіх моўных норм на беларускую мову), паводле адпаведнасці пэўнаму этапу моўнага планавання (выяўленне і выбар нормы ў XIX – пачатку XX ст.), а таксама паводле ступені імператыўнасці (невысокі ўзровень аблігаторнасці і значная варыянтная разнастайнасць нормы).

В. І. Яршова вывучае праблему выбару мовы выкладання падчас рэфармавання сістэмы пачатковай адукацыі ў Віленскай навучальнай акрузе ў 1860-я гг. У яе раздзеле дастаткова падрабязна аналізуюцца прынцыпы тагачаснай адукацыйнай палітыкі ўрада, прычыны і ход рэформы пачатковай адукацыі, спецыфіка распрацоўкі ў 1863 г. Часовых правіл для народных школ у губернях Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай. Асобныя параграфы прысвечаны развіццю сістэмы рускіх народных школ з мэтай супрацьдзеяння польска-каталіцкаму ўплыву на беларускія землі і адначасова для абрусення беларускага насельніцтва. Дэманструецца, што ў выніку рэформы царскі ўрад зрабіў стаўку на школу з рускай мовай навучання, ізаляваную ад уплыву мясцовага адукаванага насельніцтва (эліт).

Вялікі пласт новага сацыялінгвістычнага матэрыялу ўводзіцца ў навуковы зварот у раздзеле І. І. Барынава, прысвечаным беларускай мове ў сферы адукацыі на тэрыторыі Обер-Ост у 1915–1917 гг. У названы перыяд беларускія інтэлігенты ва ўмовах нямецкай акупацыі фактычна тэсціравалі ў школе нормы будучай беларускай літаратурнай мовы і адначасова імкнуліся развіваць нацыянальную культуру. Вынікі гэтага працэсу былі неадназначнымі для абодвух бакоў: «... для немцаў вывучэнне беларусаў садзейнічала іх з’яўленню на нямецкай “ментальнай карце”» (с. 199), а для мясцовых інтэлектуалаў такая сітуацыя дала магчымасць упершыню рэалізаваць нацыянальныя праграмы на практыцы.

Праблему існавання нацыянальных школ на тэрыторыі Беларусі ў перыяд польскай акупацыі, якая працягвалася з 1919 па 1921 г., асвятляе А. Г. Дашкевіч. Даследчык характарызуе сітуацыю ў сферы адукацыі на тэрыторыі Брэсцкай і Мінскай акруг, а таксама ў беларускіх паветах Віленскай акругі. Адзначаецца, што школьныя інспектары ў гэты час імкнуліся пашырыць тэрыторыю ўсеагульнага навучання на польскай мове, прытрымліваючыся адукацыйных праграм Міністэрства рэлігійных веравызнанняў і народнай асветы Польшчы, і абмяжоўвалі магчымасці атрымання сярэдняй адукацыі на беларускай мове.

Раздзел Д. А. Каратковай прысвечаны эвалюцыі палітыкі польскіх улад на ўсходніх землях у 1920–30-я гг. Аўтар дэманструе, якім чынам ажыццяўлялася палітыка паступовага выпячвання беларускай мовы са сферы адукацыі, калі беларускія школы ў выніку рэформы, што праводзілася па праекце Я. Енджаевіча, у 1932 г. былі пастаўлены пад поўны кантроль польскіх школьных інспектараў, а к канцу 1930-х гг. фактычна цалкам спынілі сваё існаванне.

А. А. Савіч вывучае становішча беларускай мовы ў камуністычным руху Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. ва ўмовах, калі Камуністычная партыя Польшчы «дэманстравала нацыянальны шавінізм і эгаізм у дачыненні да беларускіх нацыянальна-палітычных прыярытэтаў» (с. 407).

К. С. Драздоў прапануе агляд гістарыяграфіі апошніх дзесяцігоддзяў па праблеме савецкай беларусізацыі ў міжваенны перыяд. У яго нарысе акрэсліваюцца падыходы беларускіх (А. І. Зелянкова, А. С. Кароль, Л. М. Лыч, Р. П. Платонаў, М. І. Старавойтаў і інш.) і замежных (Ю. А. Барысёнак, А. Маркава, Т. Марцін, П. А. Рудлінг і інш.) даследчыкаў да інтэрпрэтацыі мэт і задач беларусізацыі, яе рухаючых сіл, вынікаў і прычын згортвання. Акрамя таго, вучоны характарызуе разнастайныя падыходы да праблемы вылучэння перыядаў беларусізацыі, што важна ў тым ліку і для гісторыкаў беларускай лінгвістыкі.

Запапрабаваным у выкладчыцкім і студэнцкім асяроддзі можа стаць раздзел Л. Л. Шчавінскай, прысвечаны агляду лекцый прафесара П. А. Растаргуева па гісторыі і сучасным стане беларускай мовы, працытаных ім у Беларускім народным універсітэце, што ў 1918 г. функцыянаваў у Маскве. Лекцыі з’яўляюцца добра структураваным моўным вучэбным курсам, «сапраўдным кампендыумам свайго часу» (с. 218), у якім асвятляюцца пытанні гукавога і марфалагічнага ладаў беларускай мовы, вылучаюцца асноўныя этапы ў развіцці гэтай лінгвістычнай сістэмы і характарызуюцца яе гаворкі.

Дзесяцігоддзі, якія асвятляюцца ў кнізе, уяўляюцца дваістымі і нераўназначнымі па ідэалагічных уплывах і праявах. Невыпадкова ў прадмове «Ад рэдкалегіі» агаворваецца, што сучасныя беларускі, расійскі і ўкраінскі нарратывы маюць істотныя адрозненні: прынятыя ў адной навукова-гістарыяграфічнай традыцыі тлумачэнні падзей і тэндэнцый могуць аспрэчвацца або лічыцца спрабай мадэрнізацыі гісторыі ў другой традыцыі (с. 7). У прыватнасці, гэта тычыцца і тэрміналогіі: *Беларусь* ці *Беларусія*; *Україна*, *Маларосія* або *Маларусія*; *Галіцыя* альбо *Галічына*; *Вільна* ці *Вільня* і інш. Па ўсім выданні, а асабліва ў раздзелах беларускіх і ўкраінскіх аўтараў, дастаткова карэктна ўжываюцца этнонімы, назвы рэгіёнаў і абазначэнні, вытворныя ад іх. Падаецца, што ў некаторых нарысах варта было б дасягнуць вышэйшага ўзроўню

наратыўнай несупярэчлівасці, паколькі ў асобных выпадках нельга адназначна сцвярджаць, чым матывуецца той ці іншы тэрмін ці ідэйны пасыл – адлюстраваннем каларыту эпохі або светапогляднымі ўстаноўкамі аўтараў: «Наша мэта – разгледзець ролю *маларасійскай гаворкі/мовы*²...» (с. 12); «Важным аспектам... стала канструяванне імперскай нацыі з адначасовай выпрацоўкай канцэпцыі нацыяўтваральнага народу – *рускіх (у шырокім значэнні – як адзінай усходнеславянскай агульнасці велікарусаў, маларусаў і беларусаў, а ў больш вузкім – толькі велікарусаў)*» (с. 13); «Па ўзроўні валодання рускай мовай *іншародцы* падзяляліся на тры групы» (с. 17); «...*маларуская мова ў пачатковай школе...*» (с. 29); «...папраўка І. В. Лучыцкага аб *маларасійскай і беларускай мовах*» (с. 71); «...школьная праграма *маларускай мовы*» (с. 71) і інш.

Аднак гэтыя нешматлікія недарэчнасці не здольны паўплываць на агульнае становішча ўражанне ад манаграфіі як першага выдання, у якім вывучаецца роля мовы ў арганізацыі масавай адукацыі падчас мадэрнізацыі Расійскай імперыі і Аўстра-Венгерскай імперыі, а таксама СССР і сумежных дзяржаў на працягу стагоддзя. Рэцэнзаваная кніга з’яўляецца важнай не толькі таму, што ўводзіць у навуковы зварот значны пласт арыгінальных даследчыцкіх тэкстаў, але яшчэ і таму, што гэтыя тэксты створаны на падставе соцень сур’ёзных (а нярэдка і маладаступных) крыніц, адзін толькі пералік якіх у бібліяграфіі ўражвае і мае выключную каштоўнасць для наступных пакаленняў вучоных.

Д. В. Дзятко³

²Тут і далей курсіў у цытатах наш. – Д. Д.

³Дмитрий Васильевич Дзятко – доктор филологических наук, профессор; заведующий кафедрой языкознания и лингводидактики филологического факультета Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка.

Дзмітрый Васільевіч Дзятко – доктар філалагічных навук, прафесар; загадчык кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Dzmitry V. Dziatko, doctor of science (philology), professor; head of the department of linguistics and linguodidactics, faculty of philology, Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank.

E-mail: lingby@gmail.com